

نسخه‌های عربی مینیاتوری*

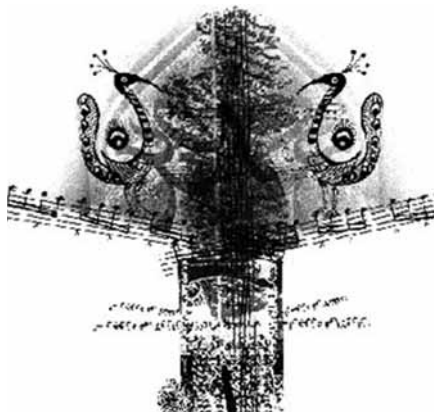
دکتر ایمن فواد سید،
ترجمه: حسین علینقیان**

با اینکه تعداد نسخه‌های خطی عربی آرایش‌یافته با تصاویر و مینیاتورها چندان زیاد نبوده‌اند اما آنچه از این دست به ما رسیده است نمایانگر نوع اصلی و اصیل تصویرگری اسلامی و حامل ویژگی‌های این هنر بوده و تحولات آن را نشان می‌دهد. از این روی بررسی تصویرگری اسلامی اساساً بر پایه مینیاتورهای است که صفحات مخطوطات را تزئین کرده یا مبین متن مخطوطات بوده است.

متونی قدیمی به ما رسیده که به توجه مسلمانان به آرایش مخطوطات از قرون اولیه اسلام اشاره داشته‌اند. از واضح‌ترین این متون متن مقدمه ترجمه عربی کتاب «کلیله و دمنه» است. این کتاب مجموعه داستان‌های قدیم هنری به زبان حیوان است که به بیدپای فیلسوف منتسب است و عبدالله بن مقفع در ایام خلیفه عباسی ابوجعفر منصور در حدود سال ۱۳۳ هـ / ۷۵۱ م آن را نه براساس متن اصلی سانسکریت بلکه از طریق متنی فارسی که حدود شش قرن از متن اصلی جدا شده، به عربی ترجمه کرد. بی‌تردید اصل فارسی کتاب که ابن مقفع ترجمه آن را ارائه داده دارای مینیاتورهایی بوده که متن عربی نیز از آن تأثیر پذیرفته است. ابن مقفع در مقدمه می‌گوید: «خواننده این کتاب شایسته است که هدفش صرفاً دیدن زر و برق و آرایشات آن نباشد» چهار هدف کتاب « بیان خیالات حیوان به انواع رنگ‌ها بوده تا قلب پادشاهان به آن مانوس گردد و ولع آنها به خود کتاب بیشتر از التذاذ از این تصاویر باشد».

و اینکه مورد استقبال پادشاهان و بازاریان قرار گرفته و استنساخ آن زیاد شود و مرور زمان آن را از بین نبرده و تصویرگر و ناسخ تا ابد از آن منتفع گردند.^۱ این متون می‌رساند که اصل کتاب مزین به تصاویر بوده اما هیچ نسخه مزینی از این دوره آغازین، به ما نرسیده است. قدیم‌ترین نسخه مزین به تصاویر از کلیله و دمنه که به ما رسیده، ترجیحاً میان ۶۰۰ هـ و ۶۲۰ هـ در شام نگارش یافته است. این نسخه در کتابخانه ملی پاریس به شماره ۳۴۶۵ نگهداری می‌شود. علیرغم آنکه در منطقه فیوم و اشمونین در مصر اوراقی تزئین یافته با نقاشی یافت شده که در اصل بخش‌هایی از مخطوطاتی مربوط به قرن سوم هجری / نهم میلادی بوده و قدیم‌ترین نمونه تصویرگری عربی روی ورق یا مخطوطات به شمار می‌آید (و هم اکنون در مجموعه ارشیدوک رینر در وین نگهداری می‌شود)^۲ و نیز بعضی اوراق یافت شده مزین به تصویر مربوط به عصر فاطمی (که هم اکنون در موزه هنر اسلامی قاهره محفوظ است) اما باید گفت تاکنون هیچ دست‌نوشته عربی مینیاتوری شده که دارای ارزش هنری باشد و به قبل از قرن ششم هجری / دوازده میلادی برسد، به دست ما نرسیده است.^۳

هنر تصویرنگاری مصر در عصر فاطمی شکوفا شد. مقریزی در خطط خود اخبار نقاشان و کتاب‌آرایان

این دوره را بازگو کرده و به کتابی مجهول‌المولف درباره طبقات نقاشان اشاره می‌کند که عنوانش هست: «ضوء النبراس و انس الجلاس فی اخبار المزوقین من الناس»^۴. ما از این کتاب جز اشاره مقریزی به آن چیزی نمی‌دانیم.

من در اینجا به ویژگی‌های مکاتب تصویرگری اسلامی به ویژه مکتب بغداد (که مینیاتورهایی که مسلمانان به واسطه آن به آرایش مخطوطات عربی در عراق و شام و مصر و... در قرن هفتم هجری / سیزده میلادی پرداخته در ذیل آن درآمده) و نیز مکتب مملوکی در مصر و شام در دو قرن هشتم و نهم هجری نمی‌پردازم. تمامی مخطوطات عربی مصوری که به ما رسیده ملهم از این دو مکتب هستند. بررسی این مکاتب توسط تاریخ‌نگاران هنر نقاشی اسلامی صورت خواهد گرفت.^۵ اما هدف من در اینجا اشاره به این مخطوطات بوده به اعتبار آنکه یکی از انواع مادی مخطوطات عربی است که به ما رسیده است.

مینیاتورهای به‌کار رفته در مخطوطات عربی به دو نوع اصلی تقسیم‌بندی می‌شوند. نوع اول شامل تصاویری است که کتاب‌های ادبی را تزئین نموده و نوع دوم شامل تصاویری است که متون کتاب‌های علمی و جغرافیایی و فنون جنگی را توضیح و روشن می‌دارد.

کتاب‌های ادبی

قدیم‌ترین کتاب ادبی که هنرمندان مسلمان با تصاویر مینیاتوری به آرایش آن پرداخته کلیله و دمنه عبدالله بن مقفع است که نسخه اصلی آن مملو از تصاویر است.

جز این، نسخه‌های مصور تزئین‌یافته‌ای که از این کتاب به ما رسیده به قبل از قرن هفتم هجری / سیزدهم میلادی باز نمی‌گردد. قدیم‌ترین این نسخه‌ها، نسخه کتابخانه ملی پاریس (شماره ar. 3465) است شامل ۹۸ مینیاتور که از میان آنها شش مینیاتور در قرن هجدهم اضافه شده است. نسخه غیر مورخ و فاقد اشاره به مکان نگارش است گرچه پاره‌ای محققان بر این باوراند که ترجیحا در شام میان سال‌های ۶۰۰ هـ و ۶۲۰ هـ نوشته شده است.^۶ کتابخانه‌های دنیا تعداد زیادی از نسخه‌های آرایش یافته کلیله و دمنه را نگهداری می‌کنند از جمله در پاریس با شماره 3467؛ در بادلیان آکسفورد با شماره pococke 400، در مونیخ با شماره c arab 616؛ و در کتابخانه موزه باستان‌شناسی استانبول با شماره ۳۴۴.

از مشهورترین کتاب‌های ادبی که هنرمند مسلمان، عاشق تصویرنگاری آن بوده کتاب مقامات حریری ابومحمد قاسم بن علی متوفی ۵۱۶ هـ است که او این کتاب را به انوشیروان بن خالد وزیر سلطان محمود بن ملک‌شاه سلجوقی متوفی ۵۳۲ هـ اهدا نمود....

نسخه‌های زیادی از مقامات حریری مصور به مینیاتورها به ما رسیده که در سراسر کتابخانه‌های دنیا پراکنده‌اند. مشهورترین آن نسخ مجموعه شرف است که یحیی بن محمد واسطی در سال ۶۳۵ هـ / ۱۲۳۷ میلادی در بغداد کتابت و نقاشی کرده است. این نسخه اکنون در کتابخانه ملی پاریس با شماره ar 5847 نگهداری می‌شود.^۷ در این کتابخانه هم‌چنین نسخه‌ای از مقامات با شماره ar 6094 که در سال ۶۱۹ هـ / ۱۲۲۲ م به گمان قوی در شام نگارش یافته و نسخه‌ای با شماره ar.3929 وجود دارد. موزه بریتانیا نیز چهار نسخه را با این شماره‌ها نگهداری می‌کند: or. 9718^۸ or.1200 Add.22114: Add.7293. نسخه اخیر را غازی بن عبدالرحمن دمشقی در سال ۷۰۰ هـ / ۱۳۰۰ م نقاشی کرده است. نسخه دیگری از مقامات در کتابخانه اسعد افندی استانبول با شماره ۲۹۱۶ موجود است که در بردارنده ۵۶ مینیاتور بوده و در زمان خلیفه مستعصم عباسی (۶۳۰ - ۶۵۶ هـ) نگارش شده

^۹، هم‌چنین نسخه‌ای در موسسه مطالعات شرقی آکادمی علوم سنت پترزبورگ با شماره S.۲۳ از قرن هفتم هجری، نسخه‌ای در کتابخانه بادلیان آکسفورد با شماره March 428، نسخه‌ای در کتابخانه ملی وین با شماره A.F.9 و در آخر هم نسخه‌ای در کتابخانه جامع کبیر صنعا که در سال ۱۱۲۱ هـ نگارش یافته با شماره ۱۳۴ ادب، نگهداری می‌شود. عرب‌ها هم‌چنین کتاب (العرس و العرایس) جاحظ و کتاب (الدیارات) شابستی را به زینت تصاویر آراسته‌اند. ابن طولون صالحی متوفی به سال ۹۵۳ هـ / ۱۵۴۶ م تعدادی کتاب عربی مصور را دست دوست فقیه خود که مقیم دمشق بوده دیده که در میان این کتاب‌ها، کتاب

(الديارات) و (کلیله و دمنه) و (مقامات) حریری وجود داشته است.^{۱۰}

از کتاب‌های ادبی که با تصاویر، آرایش یافته‌اند کتاب اغانی ابوالفرج اصفهانی متوفی ۳۵۶ هـ / ۹۶۷ م است. از این کتاب نسخه‌ای هنری یافت شده که در آغاز هر جلد آن، مینیاتوری نادر کشیده شده^{۱۱} است، اصل نسخه شامل بیست جزء (جلد) بوده که هشت جلد از آن یافت شده که در کتابخانه‌های دارالکتب المصریه، فیض‌الله استانبول و کتابخانه پادشاهی شهر کپنهاک قرار گرفته‌اند. مجلدات دوم، چهارم، یازدهم، هفدهم، نوزدهم و بیستم، دارای مینیاتورهای کامل بر روی جلد هستند.

این نسخه میان سال‌های ۶۱۴ هـ و ۶۱۶ هـ توسط محمد بن ابوطالب بدری نگارش شده و مکان نگارش نسخه از انجامه هر یک از جلدها، قابل تشخیص نبوده و شاید در بغداد یا دمشق نگارش یافته است. دارالکتب المصریه جلدهای دوم، چهارم و یازدهم را با شماره (۵۷۹ ادب) در اختیار داشته و کتابخانه فیض‌الله نیز دو جلد هفده و نوزده را با شماره ۱۵۶۵ و ۱۵۶۶ نگهداری می‌کند (موسسه نسخه‌های خطی عربی قاهره میکروفیلمی از این دو با شماره ۴۹ و ۵۰ ادب، در اختیار دارد). کتابخانه پادشاهی کپنهاک جلد بیستم از همان نسخه را در اختیار دارد....

نسخه‌های یاد شده نمایانگر مکتب بغداد در تصویرگری مخطوطات عربی در قرن هفتم هجری بودند. اما تصویرگری مکتب مملوکی در قرن‌های هشتم و نهم هجری یکی از شیوه‌هایی است که مکتب عربی در تصویرگری و مینیاتوری اسلامی شناخته است. با وجود آنکه هسته‌های این مکتب، در اسلوب و شیوه‌های کلی هنری مشابه یکدیگر بوده اما هر یک از این هسته‌های هنری در عراق و شام و مصر و مغرب و اندلس، دارای ویژگی‌ها و اسلوب‌های منحصر به خود بوده که تحت شرایط و دلایل عمومی از هم متمایز شده‌اند....

اگر چنان‌که انتساب مخطوطات مصور قرون ما قبل از نیمه دوم قرن هفتم و قرن هشتم هجری به مراکز عراق یا شام یا مصر مشکل بود در عوض پس از آن، تحولات و تغییراتی به وقوع پیوست که انجام این انتساب را تسهیل نمود. پس از سقوط بغداد پایتخت خلافت اسلامی در سال ۶۵۶ هـ / ۱۲۵۸ م به دست مغول، عراق به امپراطوری مغول پیوست و اسلوب‌های هنری آن تابع مکتب ایرانی و به یکی از مراکز مکتب مغولی در نقاشی تبدیل گردید. هم‌چنین نقاشی مملوکی، جایگاه آن را در مکتب عربی اشغال کرده و ویژگی‌ها و شاخص‌های آن واضح‌تر گردید.^{۱۲}

کتابخانه امپروزیانای میلان در ایتالیا دو نسخه آرایش یافته منسوب به مکتب تصویرگری مملوکی را در اختیار دارد. نسخه اول نسخه‌ای از کتاب (دعوه الاطباء) اثر طیب بغدادی ابوالحسن مختار بن حسن بن عبدون بن بطلان متوفی ۴۵۸ هـ / ۱۰۶۶ م است... این نسخه با شماره LXXX A125 نگهداری می‌شود (میکروفیلمی از آن با شماره ۱۰۵ طب در موسسه نسخه‌های خطی عربی قاهره موجود است) و شامل یازده تصویر رنگی بوده که روشن‌کننده ابعاد اصلی مکتب عربی در عصر مماليک در مصر و سوریه می‌باشد. این نسخه دارای جایگاهی مهم در تاریخ تصویرگری مملوکی می‌باشد زیرا به اوایل این دوره مربوط است...^{۱۳}

نسخه دوم، دست نوشته‌ای از کتاب (الحيوان) جاحظ است که آن را شرق شناس سوئدی اسکار لوفگرین Oscar lofgren در سال ۱۹۳۹ کشف کرد و مطلب مفصلی از آن را در مجله دانشگاه ایسلا در سال ۱۹۴۶ م نوشت.^{۱۴} قبل از این کشف، کتاب حیوان جاحظ را ما از کتاب‌هایی که نقاشان مسلمان برای فعالیت هنری از آن بهره می‌جسته نمی‌پنداشتیم. این نسخه که با شماره CXXX D ۱۴۰ نگهداری می‌شود دارای سی و دو مینیاتور بوده که در سی صفحه رسم شده زیرا در برگه ۹ و ۴۴ ظ، دو مینیاتور کشیده شده است. این تصاویر دارای رنگ‌های سفید، قرمز، آبی، زرد، سبز، سیاه، پرتقالی، بنفش و طلایی هستند و بیانگر مطالب کتاب در مورد انسان، حیوان و پرنده می‌باشند. این تصاویر به تنهایی یا همراه با تصویر درختان، رودها، صخره‌ها و عمارت‌ها رسم شده‌اند.

ملاحظه می‌شود که مینیاتورهای این نسخه مانند نسخه دعوه‌الاطباء بدون حد و مرز و فاقد زمینه رنگی است و هنرمند آن، در بیشتر تصاویر، چیزی که نشان‌دهنده زمین باشد ترسیم نکرده و به خط افقی‌ای که اشخاص یا حیوانات پشت آن و خانه‌ها بالای آن قرار گرفته و درختان از آن نقطه به بالا

رفته، اکتفا کرده است. تصاویر این نسخه، نمایانگر مناظر کاخ‌ها، اجتماعات، صید یا آزاد کردن پرندگان و حیوانات همراه با صاحبان می‌باشد. گاهی تصاویر مردان تنها یا زنان تنها یا مردان و زنان و انسان با حیوان و پرنده رسم شده‌اند.^{۱۵}

از نسخه‌هایی که نمایانگر نقاشی سبک مملوکی بوده نسخه‌ای ویژه از کلیله و دمنه است که خانم صوفی والزر، گزارش مفصلی از آن را در مجله *Ars Orientalis* ارائه داده است.^{۱۶} همچنین نسخه‌ای از مقامات حریری در کتابخانه ملی وین با شماره A.F.۹ نگهداری می‌شود که آن را ابوالفضل بن اسحاق در ماه رجب ۷۳۴ هـ / ۱۳۳۴ م نوشته و شامل شصت و نه مینیاتور رنگی می‌باشد.^{۱۷} اما نسخه کلیله و دمنه‌ی کتابخانه پادشاهی رباط با شماره ۳۶۵۵ یکی از قدیم‌ترین و ارزشمندترین نسخه‌های عربی می‌باشد. این نسخه فاقد انجامه و بدون اشاره به مصدر بوده و دارای ۱۲۲ مینیاتور می‌باشد که با خط نسخ اعراب‌دار و به گمان قوی در ربع سوم قرن هفتم هجری / سیزده میلادی در زمان ایلخانیان در بغداد کتابت شده است.^{۱۸} کتابخانه چسترییتی دوبلن ورقی از کتاب «دمعه الباکی» اثر شهاب‌الدین احمد بن یحیی بن فضل‌الله عمری متوفی ۷۴۹ هـ / ۱۳۴۹ م با شماره ۵۶۵۱ دارد که در سال ۷۴۵ هـ با خط خود (autographe) نوشته است...

لبه‌های این ورق هم‌تراز نبوده و اندازه آن ۱۸ × ۱۳ سانتی‌متر است. اندازه مینیاتور آن ۱۰ × ۴/۷ سانتی بوده و مردی ریش‌دار را نشان می‌دهد که بر زمین افتاده و شتری را بر زمین می‌کشد. رایس مقایسه‌ای میان این ورق و مینیاتورهای مشابه آن در نسخه مقامات حریری محفوظ در کتابخانه بریتانیا با شماره 9718 . OR ، انجام داده است.^{۱۹}

مخطوطات تاریخی

در کنار نسخه‌های ادبی، هنرمندان به آرایش کتاب‌های تاریخی نیز پرداختند. از مهم‌ترین کتب تاریخی از این دست، کتاب جامع‌التواریخ وزیر رشیدالدین فضل‌الله همدانی است که به دستور سلطان ایلخانی، غازان‌خان، تألیف آن را آغاز و به فرمان سلطان اولجایتو آن را اتمام داد... این کتاب، دو جلدی است. جلد اول شامل تاریخ قبایل ترکی و مغولی و تاریخ چنگیزخان و اسلاف و خلفای او تا دوره غازان‌خان می‌شود. جلد دوم مشتمل بر تاریخ عالم از آدم (ع)، تاریخ فارسیان قدیم و سپس تاریخ اسلام تا سقوط خلافت عباسی است. رشیدالدین کتاب رابه دو زبان فارسی و عربی نگاشته است.^{۲۰}

تعدادی نسخه از بخش‌هایی از کتاب جامع‌التواریخ به ما رسیده که با تصاویر و نقوشی

مزین شده‌اند. برخی بخش‌ها به زبان عربی بوده که در سال ۷۰۷ هـ / ۱۳۰۶ م نوشته شده و در دانشگاه ادینبرو نگهداری می‌شود و برخی اجزای دیگر نیز در آکادمی پادشاهی آسیایی لندن محفوظ است که در سال ۷۱۴ هـ / ۱۳۱۴ م نوشته شده است.^{۲۱}

از کتاب‌هایی که مورد توجه هنرمندان مسلمان قرار گرفت کتاب الآثارالباقیه عن القرون الخالیه اثر ابوریحان محمد بن احمد بیرونی متوفی ۴۸۸ هـ / م است... که برخی نسخه‌های آن نقاشی شده است. مهم‌ترین آن نسخه نگهداری شده در دانشگاه ادینبرو بوده که ابن قبطی آن را به سال ۷۰۷ هـ / ۱۳۰۷ م نگاشته و دارای ۲۴ مینیاتور است. مضامین برخی از آنها دینی (اسلامی و مسیحی) بوده که تاثیر بسزایی بر تصاویر برخی مخطوطات جدیدتر کتاب گذاشت.

مهم‌ترین مراکزی که نسخه‌های مصور از آنجا به دستمان رسیده به لحاظ اسلوب مکتب عربی یکی عراق

است که هنر نقاشی در بغداد و دیار بکر و موصل شکوفا شد. و دیگری مصر و سوریه در زمان حکومت ممالیک و دست آخر ایران در دوره سلجوقیان و مغول می‌باشد.^{۲۲}

شک نیست که بغداد - پایتخت حکومت عباسی - مهم‌ترین مرکز مینیاتور عربی به شمار می‌آید. دارالکتب المصریه نسخه‌ای از کتاب (البیطره) را به شماره ۸ طب (خلیل آغا) نگهداری می‌کند که آن را علی بن حسن بن هبیه‌الله در پایان رمضان ۶۰۵ هـ / ۱۲۰۹ م نوشته است. مینیاتورهای موجود در این نسخه بیانگر مرحله اولیه مکتب عربی بوده و سادگی تام و قلت عناصر به وجود آورنده مینیاتورها، علایم تمایزبخش آن می‌باشد. این نسخه تنها کتاب تزیین یافته از مکتب عربی بوده که کتابت آن به شهر بغداد منتسب

می‌باشد.^{۳۳}

نزدیک‌ترین تصاویر به نقاشی‌های کتاب البیطره به لحاظ سبک و اسلوب، مینیاتورهای موجود در نسخه‌ای از کتاب (الحشاش) یا (خواص العقاقیر) اثر دیسقوریدس است که در برخی از موزه‌ها و کلکسیون‌های هنری پراکنده شده که به تاریخ ۶۲۱ هـ. باز می‌گردد (کتابخانه طوپقاپی‌سرا، موزه لوور پاریس). با این وجود تصاویر این کتاب به لحاظ اسلوب داستانی و پیچیدگی عناصر هنری و به جهت تاخر آن (حدود پانزده سال) نسبت به نسخه کتاب البیطره، پیشرفته‌تر نشان می‌دهد.^{۳۴} کتاب الحشاش دیسقوریدس از کتاب‌های مصوری است که اصل آن یونانی است....

گرچه پاره‌ای از دست‌نوشته‌های مصوری که به مارسیده توسط یک نفر کتابت و نقاشی شده مانند نسخه مقامات حریری - معروف به حریری شیفر- که در پاریس نگهداری می‌شود و آن را یحیی بن محمود بن یحیی واسطی کتابت و نقاشی کرده اما معمولاً نقاش نسخه‌ها غیر از کاتب آنها بوده است و کاتب / ناسخ، ورقه‌ای را برای نقاش هنرمند خالی می‌گذاشته است و بسیاری مواقع، صفحات سفید، بدون تصویری خاص رها می‌شده‌اند و کار تصویرنگاری احیاناً بعد از مدت کوتاهی از کتابت نسخه به انجام می‌رسیده است.

از میان هنرمندانی که به خط و نقاشی زیبا شهرت داشته محمدبن احمدبن عبدالله بن صابر مسلمی متوفی ۶۳۷ هـ / ۱۲۳۹ م بوده است....

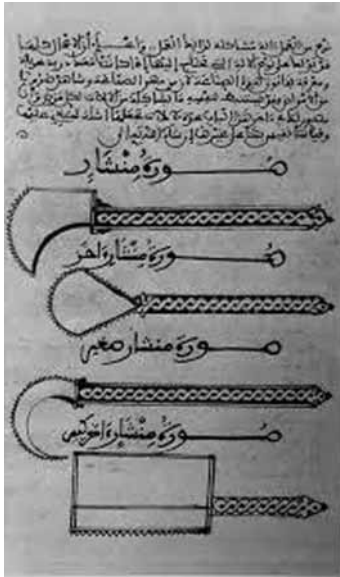
کتاب‌های علمی

بسیاری از کتاب‌های علمی به دلیل موضوعات خود دارای تصاویر علمی محض بوده و زمینه‌ای برای خلق هنری باقی نگذاشته‌اند. این تصاویر شامل آداب و رسوم انسانی یا حیوانی نمی‌باشد مانند برخی کتب گیاهی، جغرافیایی و مهندسی. با این وجود برخی از این کتاب‌ها در بردارنده تصاویر و نقوشی است که می‌توان آن را به جهت اهمیت علمی آن و بیان رسوم انسانی و حیوانی در محدوده کارهای هنری قرارداد.^{۳۵} با این دید که هدف این تصاویر علمی، تنها تفسیر و شرح و توضیح متون کتاب‌ها بدون زیادی یا آرایش بوده است. بنابراین این تصاویر معمولاً نیازمند برجسی هنری بوده بدین اعتبار که آنها بخش لاینفک همان متون می‌باشند و از این‌رو در بسیاری از مواقع، به‌طور کامل از نسخه اصلی، گرت‌برداری می‌شوند و تصویری که دارای یک موضوع در مخطوطات مختلف بوده بدون اختلاف بزرگی، و با وجود تفاوت زمانی میان آنها و اختلاف مراکز نگارگری، شبیه هم هستند.^{۳۶} نسخه‌های علمی اساساً شامل مخطوطات ریاضی، فلک، طب، دارو، اسب‌سواری، فنون جنگی، کیمیا، طبیعی، جغرافیا و ستاره‌شناسی می‌باشند....

از مشهورترین مخطوطات علمی مملو از نقاشی‌ها و تصاویر توضیحی که به ما رسیده کتاب (معرفه الحیل الهندسیه) یا (الجمع بین العلم و العمل النافع) اثر ابوالعزین اسماعیل رزاز جزری است که سلطان نورالدین محمد بن قرا ارسلان یکی از پادشاهان ارتقی در دیار بکر در سال ۵۷۷ هـ / ۱۱۸۱ م تکلیف کرده بود تا اختراعات مکانیکی خود را در آن کتاب ثبت نماید. جزری تالیف کتاب را در سال ۶۰۲ هـ / ۱۲۰۶ م در دوره پدرش سلطان صالح ناصرالدین محمود به پایان رسانید. کتاب مشتمل بر شرح و توصیف ابزار و آلات مختلفی است که مولف بدان دست یافته بود از جمله کمپرسور، بالا برنده، حمل‌کننده، وسیله نقلیه و ساعت‌های آبی. شک نیست که نسخه اصلی کتاب جزری دارای نقاشی‌های توضیحی زیادی بوده است به ویژه آنکه یکی از نسخ متأخر این کتاب یعنی نسخه کتابخانه آکسفورد (شماره 27 Gravelly) مزین به تصاویری است که از میان آن یکی از تصاویر انسانی وجود دارد و نام «نورالدین محمد» که در سال‌های ۵۷۰ هـ / ۱۱۷۴ و ۵۸۱ هـ / ۱۱۸۵ م حکم فرمایی می‌کرده بر روی آن تصویر نوشته شده است.

کتابخانه موزه طوپقاپی‌سرای استانبول، قدیم‌ترین نسخه این کتاب را با شماره ۳۴۷۲ نگهداری می‌کند. این نسخه را محمد بن یوسف بن عثمان حصنکیفی از روی نسخه اصل جزری در پایان ماه شعبان ۶۰۲ / آوریل ۱۲۰۶ م یعنی همان سالی که جزری تالیف کتاب را به

انجام رسانیده نگاشته است. نسخه مملو از تصاویری است که نشان‌دهنده نمای بیرونی ابزار و ادوات و شیوه‌های مختلف کار کردن با آنها می‌باشد این تصاویر به طوری عجیب با تصاویر موجود در نسخه کتابخانه آیا صوفیا - که به ظن قوی از همین نسخه رونویسی شده - هماهنگی دارد.

تصاویر ترسیم شده در نسخه طویقایی سرای از کتاب جزری مورخ سال ۶۰۲ هـ از قدیم‌ترین مخطوطات عربی تاریخ‌دار مصور به شمار می‌آید هم‌چنین تصاویر آن قدیم‌تر از تصاویر نسخه کتاب الحشاش دیسقوریدس محفوظ در همان کتابخانه می‌باشد.^{۲۷}

از کتاب جزری نسخه دیگری که محمد بن احمد در سال ۷۵۶ هـ / ۱۳۵۴ م در مصر نوشته موجود است. این نسخه در کتابخانه آیاصوفیای استانبول و موزه هنرهای زیبای بوستن پراکنده شده است. استاد Aga oglu نسخه دیگری از این کتاب مربوط به تاریخ ۷۱۵ هـ / ۱۳۱۵ م را گزارش کرده است. این نسخه در مجموعه کورکیان ایالات متحده قرار دارد و قبل از کشف نسخه طویقایی سر، آن را نسخه‌ی اقدم کتاب می‌پنداشتند.^{۲۸} کتاب یاد شده را ماجد عبدالله شمس در بغداد - توسط مرکز احیای تراث علمی عربی ۱۹۷۷ م - با عنوان مقدمه لعلم المیکانیکا فی الحضاره العربیه به صورت فاکسیمیل به چاپ رسانید سپس احمد یوسف حسن با همکاری عماد غانم و مالک ملوخی و مصطفی یعمری آن را تصحیح و توسط موسسه تراث علمی عربی حلب در سال ۱۹۷۷ به چاپ رسید.

از کتاب‌های علمی پزشکی که به ما رسیده و دارای تصاویر توضیحی و مینیاتور بوده ترجمه‌ای از کتاب تریاق جالینوس است. از این کتاب نسخه‌ای در کتابخانه‌ی ملی پاریس با شماره ۲۹۶۴ به تاریخ کتابت ۵۹۵ هـ / ۱۱۶۹ م موجود است که در پایان آن چنین آمده: «تم الكتاب والله المنه و صلواته علی خاتم نبیائه محمد و عترته الطاهرین اجمعین. کتبه اضعف عباد الله محمد بن السعید شرف الحاج و الحرمین ابی الفتح عبدالواحد الامام الرشید ابی الحسن بن الامام المعتمد ابی العباس احمد فی ربیع الاول سنه خمس و تسعین و خمس مائه».

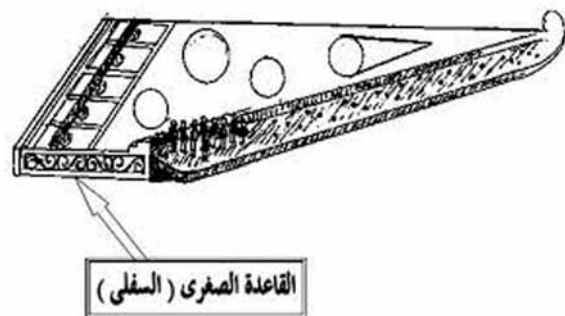

این نسخه از قدیم‌ترین مخطوطات مزین به تصاویری است که به ما رسیده است با آنکه نسخه در فهرست کتابخانه ملی پاریس به ثبت رسیده اما هیچ از یک از دانشمندانی که در نسخه‌های مصور عربی پژوهش کرده متوجه آن نبوده‌اند و حتی در نمایشگاهی که کتابخانه در سال ۱۹۳۸ برگزار کرد به همراه دیگر کتاب‌های تزیینی عربی به نمایش درنیامد. تا اینکه دکتر بشر فارس اقدام به تحقیق و تصحیح نسخه و انتشار آن به شیوه فاکسیمیل به سال ۱۹۵۳ م نمود. کتاب مشتمل بر «مجموعه مقاله اول از کتاب جالینوس در مورد معجون‌ات حاوی تریاک و به ویژه تفاسیر یحیای نحوی اسکندری درباره آن» می‌شود. خط نسخه به کوفی بدیع و نسخ واضح و به سه رنگ سیاه، لاجوردی و قرمز پررنگ است. این کتاب دارای نسخه دیگری در کتابخانه وین بوده اما تاریخ آن متاخر و مربوط به نیمه دوم قرن هفتم هجری / سیزدهم میلادی است. جز آنکه تصاویر آن به پای

تصاویر نسخه پاریس نمی‌رسد و هم خط آن به لحاظ زیبایی و یکنواختی در حد نسخه پاریس نمی‌باشد.^{۲۹} از دیگر کتاب‌های طبی مزین به اشکال و تصاویر توضیحی، کتاب (مجموع فی الطب) است که در سال ۵۹۲ هـ / ۱۱۹۶ م کتابت شده و در کتابخانه تیموریه با شماره (۱۰۰ طب) نگهداری می‌شود. از میان رسایل این کتاب رساله تذکره الکحالین علی بن عیسی موصلی درج گردیده که حاوی تصاویری از چشم و هم‌چنین رساله علل العیون و علاج‌ها از حنین بن اسحاق است که تصاویری رنگی از چشم را ترسیم کرده است.^{۳۰}

از کتاب‌های دیگر پزشکی: (التصریف لمن عجز عن التالیف) اثر طبیب اندلسی ابوالقاسم خلف بن عباس زهراوی متوفی ۴۲۷ هـ / ۱۰۳۶ م است که نسخه‌ی آن موجود است. قدیم‌ترین آن نسخه مکتوب در محرم ۵۸۴ هـ در کتابخانه خدا بخش بنته‌ی هند به شماره ۲۱۴۶ است که دارای تصاویری از ابزار جراحی مانند چاقوهای جراحی، اره‌های جراحی و دیگر وسایل است.^{۳۱}

نگارگران هم‌چنین به تزیین کتاب‌های مربوط به حیوان، دامپزشکی و سوارکاری توجه داشتند. از این دست نسخه کتاب (الحیوان) جاحظ، محفوظ در کتابخانه امپروزیانای میلان - که قبلاً اشاره شد - می‌باشد.

نیز نسخه کتاب (نعت الحيوان) ارسطو که در کتابخانه بریتانیا (۰۷۲۷۸) بوده و ترجیحا در قرن هفتم هجری در بغداد نگارش یافته است.^{۳۲} هم‌چنین کتاب (عجائب المخلوقات و غرائب الموجودات) قزوینی متوفی بعد از ۶۸۲ هـ / ۱۲۸۳ م که حاوی تعدادی تصاویر رنگی بوده و از آن نسخه‌های مکتوب در قرن هشتم هجری موجود در کتابخانه بخش آموزش وزارت خارجه مسکو (E-7) و دیگر، نسخه مکتوب در ۹۷۹ هـ / ۱۵۷۱ م است که در کتابخانه رضا رامپور هند (۳۷۵۰) نگهداری می‌شود.

از کتب دیگر این موضوع: (مختصرالبیطره) به خامه احمد بن حسن بن احنف است که نسخه‌ای از آن در دارالکتب المصریه (شماره ۸ طب خلیل‌آغا) به خط علی بن حسن بن هبه‌الله موجود است که در بغداد در پایان رمضان ۶۰۵ هـ / مارس ۱۲۰۹ م نوشته است. این نسخه شامل ۳۹ مینیاتور از اسبها و انسان‌هاست که بیان‌کننده امراض اسب و شیوه درمان آن است.^{۳۳} هم‌چنین کتاب کامل‌الصناعتین، البیطره و الزردقه) معروف به (الناصری) اثر بدرالدین ابوبکر بن منذر بیطار مصری است که وی یکی از سوارکاران اصطبلات ملک ناصر محمد بن قلاوون بوده و آن کتاب را برای کتابخانه او تالیف کرد. از کتاب نسخه‌ای سلطانی و مصور در دارالکتب المصریه به شماره ۱۲۱۸ طب نگهداری می‌شود که آن را محمد بن بحیری در سال ۸۶۳ هـ نوشته و دارای اشکالی از انواع سم اسب و داغ زنی می‌باشد. هم‌چنین از کتاب الخیول و الفروسیه که خلاصه‌ای از کتاب محمد بن یعقوب بن حزام ختلی است نسخه‌ای در کتابخانه الفاتح استانبول (شماره ۳۵۱۰) و دارای تصاویری از اسبها موجود است. نیز کتاب (نهایه السول و الامنیه فی تعلم اعمال الفروسیه) تالیف شهسوار نجم‌الدین محمد بن عیسی بن اسماعیل حنفی که نسخه‌ای سلطانی به رسم خزانه سلطان ناصر جفمق از آن موجود بوده که دارای تصاویر و نقاشی‌هایی است و در کتابخانه چستربیتی (شماره 21 MSA) نگهداری می‌شود. این نسخه را دیوید جیمز در این مقال معرفی کرده است:^{۳۴}

James , D. Mamluke Painting at the time of lusignan crusade 1366-70 , Humaiora islamica 2 (1974 , PP. 73-37)

از کتاب‌های گیاهی مصور یافته شده کتاب مسبوق الذکر الحشائش دیسکوریدس و نسخه‌ای از جزء دوازده کتاب مسالک‌الابصار ابن فضل‌الله عمری متوفی ۷۲۹ هـ / ۱۳۴۸ م است که ویژه گیاه‌شناسی بوده و دارای تصاویر رنگی از انواع گیاهان می‌باشد. این نسخه در کتابخانه بلدییه اسکندریه به شماره ۳۳۵۵ - ج است و از آن نسخه دیگری در کتابخانه منچستر انگلستان با شماره ۳۴۴ موجود است که دارای تعدادی از تصاویر گیاهان یاد شده در کتاب می‌باشد...

کتاب‌های فنون جنگی

کتاب‌های فنون جنگی حاوی تصاویری از ابزار جنگ و مبارزه همچون تیر، منجنیق، قلعه و برج می‌باشد و بیشترین آن به دوره مملوکی در مصر مربوط و جزء نسخه‌های سلطانی است. از قدیم‌ترین آن (تبصره ارباب الالباب فی کیفیه النجاه فی الحروب من الاسواء و نشر اعلام الاعلام فی العدد و الالات المعینه علی لقاء الاعداء) اثر مرضی بن علی بن مرضی طرسوسی متوفی ۵۸۹ هـ / ۱۱۹۴ م است که آن را برای کتابخانه سلطان ناصر صلاح‌الدین یوسف بن ایوب نگاشته است. از این کتاب نسخه‌های نفیس و مملو از رسم‌ها و تصاویر توضیحی ابزار به کار رفته در جنگ‌ها موجود است که در کتابخانه آکسفورد به شماره Hunt 264 نگهداری می‌شود از این کتاب نسخه‌ای دیگر به خط چند نفر که آخر آن به خط محمد بن سلیمان ۷۰۹ هـ بوده موجود است دارای تصاویر و نقاشی‌ها که در کتابخانه ایاصوفیای استانبول (شماره ۲۸۴۸) قرار دارد.

از همین دست کتاب (الانیق فی المناجیق) اثر ابن ارنیغازردکاش ۸۶۷ هـ است که از آن نسخه‌ای در کتابخانه احمد ثالث استانبول (۳۴۶۹) در ۲۶ صفحه موجود بوده که دارای بسیاری از تصاویر و اشکالی از آلات منجنیق و شیوه استفاده از آن و نحوه پرتاب آن در قلعه‌ها همراه با دیگر تصاویری از ادوات جنگی مثل ادوات مسافت‌سنجی و نردبان‌های به کار رفته در حصارها است. دکتر احسان هندی با مساعدت موسسه تراث علمی عربی در دانشگاه حلب و موسسه مخطوطات عربی کویت در سال ۱۹۸۵ این کتاب را انتشار دادند.

همچنین کتاب (تحفه المجاهدين فی العمل بالمیادین) از لاجین بن عبد الله ذهبی حسامی معروف به طرابلسی متوفی ۷۳۸ هـ که نسخه‌هایی سلطانی از آن موجود است و تمامی آنها در استانبول نگهداری و با اشکال و تصاویر توضیحی درباره ترتیب صفوف لشکر، صفوف مبارزه و میدان‌های جنگی مزین شده است ...

از این دست کتاب (الحیل فی الحروب و فتح المدائن و حفظ الدروب) اثر محمد بن منکلی ناصری است که نسخه‌ای مصور از آن در کتابخانه احمد ثالث استانبول با شماره ۳۴۶۹ موجود است.

همچنین کتاب (الغز و المنافع للمجاهدين فی سبیل الله بآلات الحروب و المدافع) که آن را ابراهیم بن احمد بن قاسم بن محمود بن زکریا اندلسی مشهور به ریاش به فارسی نوشته و سپس احمد بن قاسم بن احمد بن فقیه اندلسی مترجم سلاطین مراکش آن را به عربی ترجمه کرده است. از این کتاب نسخه‌ای به خط مغربی نگارش یافته در ۱۱۹۸ هـ موجود است که تصاویری بسیار از توپ‌ها و برخی موقعیت‌های جنگی را در برداشته و در کتابخانه تیموریه ملحق به دارالکتب المصریه به شماره (۸۶ فروسیه) قرار دارد.

دست‌نوشته‌های جغرافیایی

کتاب‌های جغرافیایی جزء دسته‌های مهم مخطوطات عربی است که به‌وسیله تصاویر و اشکال

تبیین و روشن می‌شوند تصاویری که بیانگر صور اقالیم هفتگانه، رودخانه‌ها و نقشه‌ها می‌باشند. دنیای اسلام وارث دستاورد جغرافیایی اروپاییان که خود از بطلمیوس بدان رسیده، بوده‌اند ...

با اینکه نقشه جهانی که دانشمندان جغرافی در عهد مامون ترسیم کردند به دستمان نرسیده اما همان نقشه اساس کار جغرافی دانان بعدی قرار گرفت. تصویری از این نقشه در نسخه کتاب مسالک الابصار فی ممالک الامصار اثر ابن فضل الله عمری متوفی ۷۴۹ هـ / ۱۳۴۹ م در بخش اول دست نوشته احمد ثالث استانبول (شماره ۲۷۹۷) در صفحات ۲۹۳ و ۲۹۴ آمده که در سال ۷۴۰ هـ کتابت شده است. دکتر فواد سزگین در سال ۱۹۸۸م اقدام به نشر و بازسازی آن براساس درجات اصلی طول‌ها و عرض‌ها نمود.^{۳۵}

از مقدمه کتاب ابن فضل الله عمری پیداست که بخش مسالک (راه‌ها) در اصل مصور بوده است^{۳۶} ... همچنین اصل کتاب (احسن التقاسیم فی معرفه الاقالیم) مقدس بشاری متوفی بعد از ۳۸۰ هـ نیز تصویردار بوده است ...^{۳۷} مقدسی در کتابش گفته که شاهد تصویری از دریای شرقی واقع میان چین و سوئدان بوده است^{۳۸} ...

کتاب (ذکر المسافات و صور الاقالیم) از ابو زید بلخی متوفی ۳۲۲ هـ / ۹۳۴ م نیز تصاویری از نقشه‌ها داشته است یاقوت حموی می‌گوید: «سال ششصد و هفت بود که به شام رفتم و برخی کتاب‌های علمی را به همراه داشتیم از جمله آن کتاب صور الاقالیم بلخی بود که نسخه‌ای زیبا و دارای خط و تصویری ملیح بود»^{۳۹}.

از این کتاب، نسخه‌ای با اشکال و تصاویر توضیحی به ما رسیده که مربوط به قرن پنجم هجری است و در

کتابخانه عارف حکمت در مدینه منوره (شماره ۱۴ جغرافیا) قرار دارد.

از دیگر تالیفات جغرافیایی دارای نقشه‌ها و اشکال که به دست ما رسیده، کتاب (المسالک و الممالک) معروف به صور الارض اثر ابن حوقل است که نسخه‌ای از آن، مکتوب به تاریخ ۴۷۹ هـ توسط علی بن حسین بن بندار که حاوی بیست نقشه بوده موجود است. این نسخه در کتابخانه احمد ثالث استانبول به شماره ۳۳۴۶ قرار دارد و نسخه عکسی آن در دارالکتب المصریه شماره ۲۵۸ جغرافیا موجود است.

دیگر، کتاب تحدید نهایات الامکان لتصحیح مسافات المساکن از ابوریحان بیرونی متوفی ۴۴۰ هـ است. وی اولین فردی به شمار می‌آید که به حساب مثلثات کروی در حوزه جغرافیای ریاضی پرداخته و خوشبختانه نسخه‌ای از آن کتاب به ما رسیده و دارای اشکال حساب مثلثات کاربردی بوده و به خط خود بیرونی کتابت شده است. وی در پایان کتاب آورده «تم کتاب تحدید نهایات الامکان لتصحیح مسافات المساکن و فرغت منه بغزیه لسبع بقین من رجب سنه ست عشره و اربعمائه»^{۴۰}.

مهم‌ترین کتاب‌های دارای تصاویر اقالیم و نقشه‌های مهم، کتاب (نزهة المشتاق فی اختراق الآفاق) اثر شریف اردیسی متوفی ۵۶۰ هـ / ۱۱۶۵ م است که دارای نقشه‌ای از جهان و تصاویر

اقلیم‌ها بوده که آن را به جهت ملک نورماندی روجردوم در سال ۵۴۸ هـ / ۱۱۵۴ م نوشته است. وی در این کتاب نه براساس جغرافیای بطلمیوس بلکه بر پایه جغرافیدانان مسلمان و جغرافیدانان مامون عمل نموده است. نسخه هم اکنون در آکسفورد (شماره POC 375) قرار داشته و نسخه دیگر آن در کوپریلی (شماره ۸۵۵) نگهداری می‌شود.

نسخه کتاب (مقدمه ابن خلدون) مکتوب به خط مولف در کتابخانه عاطف افندی سلیمانیه استانبول (شماره ۱۹۳۶) قرارمشمتمل به نقشه رنگی دنیا در نفیس‌ترین شکل آن است.

کتاب (الفلک و الزیجات) نیز دارای اشکال و جداول توضیحی برای محاسبه موقعیت‌های ماه و خورشید در زمان‌های مختلف، محاسبه احتمال رویت هلال در هر سال و تعیین جهت قبله در همه جای دنیای اسلامی می‌باشد. مخطوطات از این دست زیادند. موجودی دارالکتب المصریه از این مخطوطات را دکتر دیوید کینگ در کتابش (فهرس المخطوطات العلمیه بدار الکتب المصریه ۱-۲ قاهره ۱۹۸۱-۹۸۶) (به دست داده است. ۴۱)

مهم‌ترین کتاب فلک و هیئت عربی که دارای تصاویر توضیحی بوده کتاب (صورالکواکب) ابوحسین عبدالرحمن بن عمر صوفی ۳۷۶ هـ / ۹۸۶ م است که ستاره‌ها و موقعیت‌های آن را نسبت به فلک ترسیم کرده است. در ادامه اشکالی از صور فلکی: عقاب، سوسمار و اژدها و... را به تصویر کشیده است. از این کتاب نسخه‌ای در کتابخانه بادلیان آکسفورد شماره MARSH 144 موجود است که در پایان قرن چهارم هجری نگاشته شده است. ۴۲ نسخه‌ای هم در کتابخانه طویقایی سرای استانبول به شماره ۲۴۹۳ مکتوب در ۵۲۶ هـ که دارای ۲۶ شکل است و نسخه سوم نیز در کتابخانه فاتح استانبول شماره ۳۴۲۲ و تاریخ ۵۳۰ هـ موجود است. هم‌چنین نسخه‌ای در موزه متروپولیتن نیویورک موجود است. ۴۳

دارالکتب المصریه نیز نسخه‌ای با شماره (۹ میقات فارسی م) با ترجمه فارسی کتاب دارد که در سال ۱۰۴۳ هـ نوشته شده و تصاویری رنگی از کواکب را در بردارد.

از تالیفات دیگر عبدالرحمن صوفی که حاوی رسوم و اشکال بوده کتاب (العمل بالاسطرلاب) است که قدیم‌ترین نسخه آن به تاریخ ۶۷۶ هـ در کتابخانه احمد ثالث استانبول شماره ۳۵۰۹ محفوظ است نیز رساله فی العمل بالاسطرلاب که نسخه‌ای مصور از آن به تاریخ ۸۷۲ هـ در کتابخانه ایاصوفیای استانبول شماره ۲۶۴۲ نگهداری می‌شود. انتشار این دو کتاب در سال ۱۹۸۶ به شیوه فاکسیمیله توسط آکادمی تاریخ علوم عربی و اسلامی دانشگاه فرانکفورت در قالب یک مجلد به انجام رسید.

نسخه‌های موسیقایی

نسخه‌های موسیقایی که در بردارنده تصاویر و نقوش تعدادی از آلات موسیقی و توصیف وترها و نوت‌های موسیقایی بوده به این دست مخطوطات، اضافه می‌شوند. از مهم‌ترین این نسخ کتاب الموسیقی الکبیر فارابی است که از آن نسخه‌ای سلطانی مکتوب به سال ۶۵۴ هـ موجود است با اشکال و تصاویر که در کتابخانه کوپریلی استانبول شماره ۹۵۳ قرار دارد. نسخه سلطانی دیگری مکتوب به سال ۷۴۸ هـ در کتابخانه امبروزیانای میلان شماره ۲۴۰ وجود دارد که آن نیز حاوی تصاویر و اشکال می‌باشد.

کتاب الادوار صفی‌الدین عبدالمومن بن یوسف ارموی متوفی ۶۹۳ هـ/۱۲۹۴ م نیز دارای نسخه‌ای مکتوب در ۶۳۳ هـ است که در حیات مولف و به احتمال قوی به خط او نوشته شده و دارای اعراب، اشکال، تصاویر، جداول و علائم موسیقایی است. این نسخه در کتابخانه نورعثمانیه استانبول شماره ۳۶۵۳ نگهداری می‌شود. ۴۴ کتاب الادوار فی التالیف ارموی نیز که جدا از تالیف قبلی او بوده و در عنوان، اتفاق دارند نسخه‌ای از آن با خط نسخ بسیار زیبا و دارای اعراب و اشکال و تصاویر موسیقایی بوده و عناوین فصل‌ها در این نسخه با خط ثلث است. این نسخه به قرن هشتم هجری باز می‌گردد و در کتابخانه فاتح استانبول شماره ۳۶۶۲ نگهداری می‌شود. از این دست کتاب (الهموم و الکره فی شرح اله الطرب) که مولف آن ناشناخته و از آن نسخه‌ای سلطانی به خط نسخ زیبا در کتابخانه احمد ثالث استانبول شماره ۳۴۶۵ قرار دارد که دارای تصاویری رنگی از آلات موسیقی شرقی است که توسط نوازندگان، نواخته می‌شوند.

* این مقاله ترجمه بخش المخطوطات المزینه بالمنمنات (صص ۳۶۹-۳۹۷) از کتاب: الکتب العربی المخطوط ج ۲: اثر دکتر ایمن فوادسید، الدار المصریه اللبنانیه چاپ اول ۱۹۹۷ م است. دسترسی به متن اصلی کتاب (PDF) از طریق این آدرس امکان پذیر است: <http://wadod.net/bookshelf/book/170>

پی نوشتها

۱. ابن المقفع: کلیله و دمنه ۷۳؛ حسن الباشا: التصوير الاسلامی فی العصور الوسطی ۹۲.
۲. احمد تیمور و زکی محمد حسن: التصوير عند العرب ۱۸۵-۱۸۹؛ حسن الباشا: فن التصوير الاسلامی فی مصر ۱۰۳، ۴۲.
۳. رک به گفتار رایس در: Rice, D.S., "The oldest Illustrated Arabic Manuscripts", BSOAS 22 (1959). pp.207-220
۴. المقریزی: المواعظ و الاعتبار ج ۲ ص ۳۱۸.
۵. برای نمونه رک: احمد تیمور باشا: التصوير عند العرب، اخرجہ و زاد علیہ الدراسات الفنیہ و التعليقات زکی محمد حسن، القاہرہ، لجنہ التالیف و ترجمہ و النشر ۱۹۴۲؛ زکی محمد حسن: «مدرسه بغداد فی التصوير الاسلامی» سومر ۱۱ (۱۹۵۵) ۱۵-۴۶؛ حسن الباشا: التصوير الاسلامی فی العصور الوسطی، القاہرہ: مکتبہ النهضہ المصریہ ۱۹۶۶؛ ابوالحمد محمود فرغلی: التصوير الاسلامی نشاتہ و موقف الاسلام منه و اصولہ و مدارسہ، القاہرہ الدار المصریہ اللبنانیہ ۱۹۹۱؛ همو: تصاویر المخطوطات فی عصر الایوبیین، رسالہ فوق لیسانس در دانشکدہ باستان شناسی دانشگاه قاہرہ ۱۹۸۱؛ محمد عبدالجواد الاصمعی: تصویر و تجمیل الکتب العربیہ و نواع المصورین و الرسامین من العرب فی العصور الاسلامیہ، القاہرہ، دائرہ المعارف ۱۹۷۱؛ جمال محمد محرز، التصوير الاسلامی و مدارسہ، القاہرہ: سلسلہ المکتبہ الثقافیہ ۱۹۶۲؛ خالد الجادر: المخطوطات العراقیہ المرسومہ فی العصر العباسی، بغداد، ۱۹۷۲؛ Eustache De lorey, La peinture Musulmane LEcole de Bagdad, Gazette 13. Th., Painting-des Beaux-Arts 10 (1993), pp.1 in Islam, Oxford 1928. Ettinghausen R., Arab Ppainting, SKira-Geneva 1962. Rice, D. T., Islamic painting. ASurvey, Edinburgh 1971
6. Ettinghausen, R., Arab painting, p.61
۷. نگر: عیسی سلمان: الواسطی، یحیی بن محمود بن یحیی رسام و خطاط و مذهب و مزخرف، بغداد ۱۹۷۲؛ ثروت عکاشہ: فن الواسطی من خلال مقامات الحریری، القاہرہ ۱۹۷۴.
8. Hugo Buchthal, "Three Illustrated Hariri Manuscripts in the British Museum", The Burlington Magazin 77 (1940) pp.144-152
9. Grabar, O., "A New Discovered Illustrated Manuscript of the Maqamat of Hariri", Ars orientalis V (1963), pp.97-109
۱۰. رک: ابن طولون الصالحی: ذخائر القصر فی تراجم نبلاء العصر (نسخہ دارالکتب شماره ۱۴۲۲ تاریخ تیمور) ورقہ ۳۵ ظ؛ احمد تیمور: التصوير عند العرب ۳۸.
11. Rice, O.S., "The Aghani Miniatures and Religious Painting in Islam" The Burlington Magazing 95 (1953), pp.218-134 ملامح و ملامح بشر فارس: سوانح مسیحیہ و ملامح
- اسلامیہ، القاہرہ ۱۹۶۱، ۴۵-۶۰.
۱۲. جمال محرز: «فن التصوير المملوکی، نسخہ من کتاب دعوه الاطباء لابن بطلان» مجلہ معهد المخطوطات العربیہ ۷ (۱۹۶۱) ۷۵-۷۶.
۱۳. جمال محرز: همان، ص ۷۵-۸۰.
14. Lofgren, o., Ambrosian fragments of an Illuminated Manuscript containing the zollogy of al-Gahiz, with a contribution : the miniature – their origin and style by Carl Johan Lamm, Uppsala universitets Arsskrift 1946 :5, uppsala Leipzig 1946..
۱۵. جمال محمد محرز: «فن التصوير الاسلامی فی القرن ۸ هـ / ۱۴ م کتاب الحيوان للجاحظ» مجلہ کلیلہ الاداب، جامعہ القاہرہ ۱۴ (۱۹۵۲) ۳۲-۳۳.
16. Sofre walzer, "An Illustrated leaf from a lost Mamluk kalilah wa Dimnah Manuscript", Arsorientalis II (1957), pp. 503-505
17. Gray, Basil, "Fourteenth – century Illustration of the khalilah wa Dimnh", Ars Islamica VII (1940), pp. 125-133
18. Barrucand, Marianne, "le kalila wa Dimna de la Bibliotheque Royale de Rabt – un manuscript illustre il – kanide", REI 54 (1986), pp.17-48
19. Rice, D.S., "An Autograph of shihab al –Din Ibn fadlallah al –umari" BSOAS XLIII (1949-50), pp.856-867.
۲۰. حسن الباشا: همان ۱۱۹.
۲۱. حسن الباشا: همان ۱۲۰-۱۲۱
- Basil Gray, The world history of Rashid al-Din : a study of the Royal Asiatic society manuscript, London-faber 19788 ; catalogue of RASHID AL – DIN'S world history; persioan illustrated manuscript written in Arabic by order of the Il-khanid ruler ULJAYTU at the Rashidiya scriptionum Tabriz and dated A.H. 7141 A.D. 1314, London- Sotheby 1980
۲۲. همان ۱۲۹.
۲۳. زکی محمد حسن: مدرسه بغداد فی التصوير الاسلامی ص ۱۳؛ حسن الباشا، همان ۱۲۹-۱۳۲.
۲۴. حسن الباشا، همان ۱۳۲.
۲۵. حسن الباشا، همان ۹۳.
۲۶. حسن الباشا، همان ۱۰۲.
27. Stchoukine, 10, "Un Manuscrit du traite dal-Jazari, sur les automates du VII siencle de l'hegire", Gazette des Beaux – Ayts XI (1934), pp. 134-140.

جدارهای شهری و نقش آنها در فضای شهری (معیارهای نماسازی در فضای شهری)

ملک طباطبایی

انتشارات آرمانشهر، ۱۳۹۰، ۲۶۴ص

شابک: ۹۷۸-۶۰۰-۹۱۸۵۱-۹-۱

روند تحولات نامطلوب جدارهای شهری در دوره‌های اخیر در ایران، امروزه نگرانی شدیدی نسبت به کیفیت کالبدی فضاهای شهری به وجود آورده است. در این میان، جدارها در تعریف فضای شهری نقش مهم و سرنوشت‌ساز دارند، این تأثیر هم از کیفیت جداره و هم از کمیت آن ناشی می‌شود. هدف مؤلف از مطالعه‌ی حاضر دستیابی به مبانی و اصولی است که بتواند زمینه ارتقای کیفی نماهای شهری را فراهم کرده و بین سطوح قابل رویت یک ساختمان با فضای شهری هماهنگی ایجاد نماید. به دیگر سخن هدف از ارائه‌ی کتاب حاضر، شناخت قانونمندی‌هایی است که بتواند نمای ساختمان را به عنوان جزئی از یک کل هماهنگ در ایجاد فضای شهری مطلوب و جذاب مطرح کرده و در ضمن در تضاد با انتظارات مالک و طراح از نمای ساختمان نباشد. در این بررسی جدارهای شهری (نماهای ساختمان‌ها) از چند جنبه مطالعه شده‌اند:

- از نظر اجزا جداره و سازماندهی این اجزا در رابطه با اهداف کالبدی و ادراک محیطی

- از نظر همخوانی جداره با نیازها، فعالیت‌ها و رفتارهای شهروندان
- از نظر قانونمندی‌های مربوط به ساخت و نگهداری جداره شهری در رابطه با اهداف حفظ تداوم فرهنگی و انواع موارد بهره‌برداری
در روند انجام این مطالعات اهداف کلی نهایتاً به اهداف تفصیلی مشخص و ملموس تبدیل شده که تعیین‌کننده اقدامات فنی (مانند نحوه تلفیق بنای جدید و قدیم)، اداری (مانند ضوابط شهرداری)، حقوقی (مانند رعایت حقوق همسایگان) و اجرایی (مانند قوانین حفاظتی) برای دستیابی به اهداف کلی ساماندهی خواهد بود. این اهداف شامل اهداف کالبدی (نظیر طراحی خط آسمان و زمین)، ادراک محیطی و معنایی (نظیر ایجاد جداره با هویت)، فعالیت‌ها و عملکردی (نظیر ایجاد جداره با توجه به نوع عملکرد فضای شهری)، حفظ تداوم فرهنگی (نظیر حفاظت از آثار باارزش در جداره) و انواع موارد بهره‌برداری (نظیر جلوگیری از متروکه شدن ساختمان) می‌باشد.

کتاب در شش فصل ارائه گردیده است:

- اهداف کالبدی: در این فصل شناخت عناصر طراحی جداره از نظر کالبدی و شناخت عناصر طراحی تک بنا از نظر کالبدی بررسی شده است.
- اهداف ادراک محیطی و معنایی جداره: در این فصل شناخت عناصر طراحی جداره از بعد ادراک محیطی و شناخت عناصر طراحی تک بنا از بعد ادراک محیطی مورد توجه قرار گرفته است.
- اهداف فعالیت‌ها و عملکردی: در این فصل به شناخت جداره براساس نوع فضای شهری و شناخت جداره براساس عملکرد پرداخته می‌شود.
- اهداف حفاظتی: در این فصل تلفیق قدیم و جدید در جدارهای شهری و حفاظت در جدارهای شهری بررسی شده است.
- اهداف بهره‌برداری: در این فصل بهره‌برداری از جدارهای شهری و اقدامات فنی جهت بهره‌برداری مطلوب از جدارهای شهری بررسی می‌شود.

28.Ibid., p.134

29.Fares, Bishr, le livre de la theriaque – manuscript arabe a peintures de la fin du XII siècle conserve a la Bibliotheque deparis, le caire – IFAO 1953

۳۰ احمد تیمور: التصوير عند العرب ۳۵ .

31 Hamarnek, S.K, “ Drawings and Pharmacy in al- Zahrawis 10th Century Surgical Treatise “, United States National Museum Bulletin, Washington 1961.

۳۲ حسن الباشا: همان ۹۹.

33 Stchoukine, J les manuscrits illustres musulmans de la Biblitheque du caire, PP. 139-140

۳۴ درباره کتب اسب سواری به طور کلی رک :

Ritter, H., “ la Parure des Cavaliers und dic literature uber die rittelichen per Islam 18(1929), pp.116-154; shihabe el-sarraf, furusiya literature of the mamluk Period.” in the Furusiya by David Alexander, wien 1997, PP. 118-135.

۳۵ فواد سزگین: همان، لوحه شماره ۱۱.

۳۶ ابن فضل الله العمري: مسالك الابصار في ممالک

الامصار، تحقيق احمد زكي باشا، ۲۱.

۳۷ المقدسی: احسن التقاسیم ۶-۷۰ نیز بنگرید، صفحات: ۱۱۳ ، ۱۵۴، ۲۱۶، ۲۴۸، ۳۶۱، ۴۰۴، ۴۲۱.

۳۸ همان ۱۰.

۳۹ یاقوت: معجم الادباء ۱۶ : ۲۲۵

۴۰ این کتاب را بولژاکوف تصحیح و با مراجعه ابراهیم احمد در مجله معهد المخطوطات العربیه سال ۱۹۶۴ به چاپ رسید.

۴۱ هم چنین رک به کتاب دیگر او :

King, A.D., A survey of the scientific Manuscripts in the Egyptian National Library, cairo – American Research center in Egypt 1986.

42. Emmy wellesz, “An Early al-sufi Manuscripts in the Bodleina library in Oxford A study in Islamic constellations images “ Ars Orientalis III (1959) pp.1-26
43 .Josph Upton, “A Manuscripts of the B00k of the fixed stars” Metropolitan Museum studies IV (march 1933).

۴۴ این کتاب به شیوه فاکسیمیله توسط آکادمی تاریخ علوم عربی و اسلامی دانشگاه فرانکفورت در سال ۱۹۸۴م به چاپ رسید.

شماره ۱۸۲، آبان ۱۳۹۲

۵۸